

Stephen J. Mennell, **All manners of food. Eating and taste in England and France from the middle Ages to the Present.** Basil Blackwell, Oxford 1985, 380 p.

Het bestuderen van eetgewoonten geldt nog nauwelijks als een serieuze sociologische bezigheid. Dat kwesties van prestige, rang en stand, van den beginne af beschouwd als centrale onderwerpen binnen het vak, zich ook aan tafel voordoen valt te lezen in de uitvoerige dissertatie van de Brit S. Mennell. Het uitgangspunt van de studie is de theorie over het beschavingsproces van N. Elias. Voor de auteur is dit aanleiding geweest om in Amsterdam te promoveren bij J. Goudsblom. Mennell bekritiseert onder meer het statische karakter van de benadering van Lévi-Strauss en andere structuralisten en presenteert met verve een 'sociogenese' van wat mensen smakelijk of juist weerzinwekkend vinden. Hij heeft zich daarbij vooral afgevraagd hoe het komt dat zich in Frankrijk een andere smaak heeft kunnen ontwikkelen dan in Engeland.

Voor de beantwoording van deze vraag gaat Mennell terug naar de Middeleeuwen. In die periode was onder de Europese elite, de sociale laag die zelfs waar het de maaltijd betrof aangaf hoe het hoorde, nog ongeveer dezelfde kookstijl in zwang: veel vlees in grote brokken geserveerd en begeleid door veelal tot puree verwerkte, sterk gekruide gerechten. Van de oorspronkelijke smaak en consistentie der ingrediënten was daardoor weinig meer te herkennen. Feestbanketten, waarbij grote hoeveelheden voedsel werden verzvolgen werden, ook in de hoogste kringen, afgewisseld met perioden van schaarste en vasten. Het overladen van gasten met eten behoorde tot de middelen om prestige te verwerven en bestaande macht te behouden. Pas toen de voedselvoorziening en de algemene leefomstandigheden stabiel waren geworden, konden mensen meer belang gaan hechten aan de kwaliteit van het voedsel, volgens Mennell een aspect van de toenemende beheersing van de eetlust.

Tussen Renaissance en Revolutie begonnen in Frankrijk en Engeland eigen culinaire tradities te ontstaan, die steeds specifiek van elkaar gingen verschillen. Deze onderscheiden smaakvorming hing, aldus de auteur, samen met verschillen in interne machtsverhoudingen tussen beide naties. In Frankrijk ontwikkelde zich het absolutistisch koningschap waarbij de adel, beroofd van zijn vroegere functies, aan het hof verbleef. De centrale hoven waren bovendien stedelijk van aard en boden mogelijkheden tot verfijning van omgangsvormen en gebruiken. Prestige kan nu verworven worden door delicatessen en exclusiviteit in smaak te tonen en hofkoks vonden in de vraag naar exquisite gerechten steeds weer aanleiding om hun creaties subtieler en verfijnder te maken. Een fundament van de later steeds verder ontwikkelde 'haute cuisine' was hiermee gelegd. In Engeland was daarentegen de machtsstrijd tussen adel en koning niet in het voordeel van de laatste beslecht. De adel behield veel meer invloed, terwijl daarnaast het verschil tussen stad en platteland, waar de elite gewoon-

lijk haar residentie had, minder groot was dan in Frankrijk. In de Engelse voorkeur voor simpel geroosterd vlees en onopgesmukt eenvoudig voedsel zijn deze landelijke en minder hoofse kenmerken nog te herkennen.

kenners van het werk van Elias zullen deze nadruk op het belang van de hofcultuur niet verrassend vinden; toch heeft Mennell de theorie op boeiende wijze weten toe te passen op de vorming van culinaire culturen. De hoofdstukken 4 en 5 over de ontwikkelingen in beide landen tijdens de 17e en 18e eeuw behoren voor mij tot de beste van het boek. De auteur beschrijft vervolgens andere sociale relaties en processen die in de periode daarna van invloed zijn geweest op de verbreiding van smaaktradities onder de burgerij en vervolgens naar lagere regionen. Zo wordt de lezer een blik gegund in de keukens van prestigieuze chef-koks die na de Franse revolutie hun eigen publiek creëerden in de restaurants en kan hij kennis nemen van de verhoudingen tussen mannen en vrouwen achter het fornuis. Daarnaast beschrijft de auteur hoe en waardoor de Engelse eettradities in de hoogste kringen in de negentiende eeuw moesten wijken voor de 'haute cuisine', en wijst hij op de democratiserende functie van gastronomen. Al deze thema's en nog vele andere, worden in min of meer chronologische volgorde behandeld in 12 hoofdstukken, die daarnaast ook een theoretische samenhang vertonen. De trend die door de eeuwen heen volgens Mennell waarneembaar is, bestaat uit een afname van contrasten tussen de onderscheiden sociale eenheden en een toename van kleine variaties waarmee mensen zich steeds weer opnieuw van anderen kunnen blijven distantiëren.

In vergelijking met *Goody's cooking, cuisine and class* (Cambridge 1982), dat eveneens een historisch en vergelijkend perspectief nastreeft, biedt deze studie een consistenter sociologisch kader, dat consequenter is uitgewerkt. Het materiaal waarnaar in een uitgebreide literatuurlijst wordt verwezen, bestaat uit geschreven bronnen, zoals kookboeken, damesbladen, horecavakpers en gastronomische gidsen, verzameld aan beide zijden van het Kanaal. De hoeveelheid onderwerpen die Mennell aansnijdt staat niet altijd in verhouding tot de diepgang waarmee zij behandeld worden. Hoofdstuk 11 over weerzin tegen bepaalde soorten voedsel is bij voorbeeld meer een opsomming van interessante problemen en hypothesen dan een beschouwing. Alleen al de lengte van de bestudeerde periode maakt uitvoerigheid in beantwoording van alle gestelde vragen tot een onmogelijke eis. Kwesties van voedingswaarde en gezondheid komen in deze studie nauwelijks voor. De auteur heeft gekozen voor een 'esthetische' benadering en probeert daarmee de materiële visie op eetculturen van de Annalesschool aan te vullen. Wat mij betreft is hij daarin geslaagd. Het boek is uitstekend geschreven en daarmee bestemd voor een ruime lezerskring. Lekkerbekken zullen er evenzeer van smullen als vakgenoten.

Anneke H. van Otterloo

W.A. Arts, **Over verdelende rechtvaardigheid en inkomensbeleid**. Kobra, Amsterdam 1984, 211 p.

P.L.J. Hermkens, **Oordelen over de rechtvaardigheid van inkomens**. Kobra, Amsterdam 1983, 159 p.

Sinds het begin van de jaren zeventig heeft het thema van sociale rechtvaardigheid een opmerkelijke wetenschappelijke carrière doorgemaakt; met de toenemende politieke aandacht voor verdelingsvraagstukken in dat decennium werd 'rechtvaardigheid' steeds meer object van academische studie. Het verhevigde gelijkheidsstreven leidde tot hernieuwde belangstelling voor de vraag wanneer en op welke gronden van een rechtvaardige verdeling zou kunnen worden gesproken. Vooral het werk van Rawls voorzag op dit punt in een

behoefte. Het maakte een discussie los die nog steeds niet afgesloten is en het luidde de *revival* in van de contracttheoretische politieke filosofie, die eerder met de verbreiding van sociologische inzichten definitief overwonnen leek.

Niet alleen de normatief-filosofische vraag wat Rechtvaardigheid inhoudt kwam weer meer in de belangstelling, ook groeide de aandacht voor de sociologische vraag wat mensen om welke redenen wel en niet rechtvaardig vinden. Als antwoord op die laatste vraag zijn verschillende abstracte ideeën geformuleerd, zoals Homans' theorie van de verdelende rechtvaardigheid, die later is geamendeerd en uitgewerkt in wat de 'billijkheidstheorie' is gaan heten. Toetsend onderzoek naar die theorie heeft vooral de vorm aangenomen van sociaal-psychologische experimenten. Daarnaast is de laatste jaren, in Nederland en elders, veel enquêteonderzoek verricht naar rechtvaardigheidsopvattingen, in het bijzonder over de verdeling van inkomens.

In zijn proefschrift *Eerlijk delen* heeft W. A. Arts deze verschillende genres rechtvaardigheidsstudies samengebracht. Van de zes hoofdstukken waaruit het boek bestaat (de meeste daarvan verschenen eerder als artikel) gaan de eerste drie over verdelende rechtvaardigheid in het algemeen, terwijl de laatste drie zijn toegespitst op inkomensverdeling en inkomensbeleid, speciaal in Nederland. In het eerste hoofdstuk wordt Rawls' normatieve rechtvaardigheidsmodel besproken en geconfronteerd met inzichten van de sociologische billijkheidstheorie. Dezelfde theorie wordt ook in de volgende twee hoofdstukken ter sprake gebracht. Hoofdstuk 2 signaleert enige overeenkomsten en verschillen tussen deze theorie – met name de oorspronkelijke Homansiaanse versie – en de bijna twee eeuwen eerder ontwikkelde ideeën over rechtvaardigheid van Hume en Smith. In hoofdstuk 3 passeert een groot aantal varianten van de billijkheidstheorie en – in mindere mate – andere rechtvaardigheidstheorieën de revue.

Hierna volgen, zoals gezegd, drie hoofdstukken over inkomensvraagstukken. Het eerste daarvan behandelt de vraag 'of en zo ja, hoe wijsgerige en sociaal-wetenschappelijke bemoeienis met het probleem van verdelende rechtvaardigheid kan bijdragen aan de legitimering van een inkomensbeleid' (p. 112). Daartoe bespreekt de schrijver onder meer een bekend VVD-rapport uit 1979 waarin Rawls' werk als uitgangspunt voor een 'liberale visie op de verdeling van inkomen en vermogen' verdedigd wordt. Voorts worden resultaten van onderzoek behandeld waaruit onder meer blijkt dat de meeste Nederlanders de bestaande inkomensverschillen te groot vinden. Die empirische bevindingen vormen in het daaropvolgende hoofdstuk een argument om inkomensnivellering op te vatten als een 'collectief goed': als iets dat door velen (c.q. de meeste Nederlanders) wenselijk wordt geacht, maar dat nochtans niet door vrijwillig gedrag van afzonderlijke individuen gerealiseerd zal worden en daarom overheidsdwang van node heeft. Het laatste hoofdstuk gaat ten slotte in op de feitelijke en mogelijke instrumenten van inkomensbeleid, waarbij speciaal de suggestie wordt gedaan om door middel van een 'nationaal functiewaarderingsstelsel' tot rechtvaardiger inkomensverhoudingen te komen.

Arts bestrijkt met dit alles een breed terrein, waarop hij blijk geeft van een veelzijdige interesse en een grote belezenheid. Het is echter moeilijk aan te geven wat nu de voornaamste conclusies van dit boek zijn – en daarmee is wat mij betreft ook de belangrijkste kritiek erop gegeven. Het geheel maakt een nogal verbrokkelde indruk; er is niet een voortgaand betoog dat de verschillende hoofdstukken met elkaar verbindt. Zozijn de twee theorieën die in de eerste helft van het boek centraal staan, het rechtvaardigheidsmodel van Rawls en de billijkheidstheorie, in de laatste twee hoofdstukken niet meer terug te vinden.

Ook in de hoofdstukken afzonderlijk zoekt de lezer vaak vergeefs naar een eigen visie van de schrijver, een beargumenteerde keuze in de verscheidenheid van besproken standpunten. Zo behandelt Arts in zijn eerste hoofdstuk een aantal critici van het werk van Rawls.

Vooral de kritiek van de sociologische zijde blijkt heel principieel te zijn: Rawls gaat uit van een volstrekt fictieve presociale aanvangssituatie (Phillips), hij vat de maatschappij ten onrechte op als een grote formele organisatie (Boudon), hij heeft geen oog voor sociale instituties tussen de centrale staat en afzonderlijke individuen in (Coleman). Arts bestrijdt deze kritiek niet, lijkt er zelfs wel mee in te stemmen, maar verwert evenmin Rawls' theorie, hoewel de kritiek mijns inziens geen andere conclusie toelaat. Voorzichtig merkt hij slechts op dat hij geprobeerd heeft 'een meer realistische wending aan Rawls' werk te geven' (p. 47), wat dat ook moge betekenen. In hoofdstuk 3 wordt een 'theoretische reconstructie' van ideeën over verdelende rechtvaardigheid aangekondigd, maar niet uitgevoerd, – tenzij men onder een 'theoretische reconstructie' het niet altijd even helder achter elkaar samenvatten van een reeks artikelen verstaat. Een hoogtepunt van onduidelijkheid bereikt de schrijver in het laatste hoofdstuk, wanneer hij de mogelijkheid van een nationaal functie-waarderingsstelsel bespreekt: daar is hij vóór, hoewel uiteindelijk misschien ook wel tegen.

Voorzichtigheid en genuanceerdheid sieren de wetenschapsman. Maar deze positieve eigenschappen kunnen ook, zoals hier, te ver doorslaan naar vaagheid en standpuntloosheid.

P.L.J. Hermkens, de schrijver van het tweede hier te bespreken proefschrift, is een van de specialisten die zich al geruime tijd bezig houden met survey-onderzoek naar opvattingen over de rechtvaardigheid van inkomensverschillen. In *Oordelen over de rechtvaardigheid van inkomens* doet hij verslag van zo'n onderzoek. Het nieuwe hiervan is vooral gelegen in de methode, die niet eerder in Nederland is toegepast: de methode van het zogenaamde vignet-onderzoek. Hierin worden aan respondenten gevalsbeschrijvingen – vignetten – voorgelegd waarover ze hun oordeel moeten uitspreken. Hermkens heeft de volgende variabelen in zijn gevalsbeschrijvingen opgenomen: inkomen, inkomensbron, beroep, opleiding, sekse, leeftijd en aantal personen in het gezin. Aan de respondenten is nu gevraagd of naar hun mening 'de beschreven persoon of het gezin *rechtvaardig* betaald wordt', waarbij de antwoorden kunnen variëren van 'veel te veel betaald' tot 'veel te weinig betaald' (p. 71). De vragen zijn in 1982 en 1983 voorgelegd aan een steekproef uit de bevolking van de stad Utrecht van 18 jaar en ouder.

De resultaten van deze studie vormen in grote lijnen een bevestiging van die van eerder rechtvaardigheidsonderzoek. Ook hier blijkt dat de meeste Nederlanders (c.q. Utrechtenaren) de inkomensverschillen te groot vinden: naarmate het voorgelegde inkomen hoger is, wordt vaker het oordeel geveld dat de desbetreffende persoon 'te veel betaald' krijgt. Dat oordeel is – en dat is opmerkelijker – betrekkelijk onafhankelijk van de hoogte van de opleiding en de aard van het beroep die in de gevalsbeschrijvingen zijn opgenomen: weliswaar wordt bij een gegeven inkomen eerder het oordeel gegeven dat er 'te weinig betaald' is naarmate opleiding en beroepsprestige hoger zijn, maar deze verbanden zijn gering. Een grotere invloed op het oordeel over de rechtvaardigheid van het inkomen heeft, in het geval van gezinsinkomens, het aantal personen dat van het inkomen moet leven. Opmerkelijk is ook, dat men werklozen niet veel minder wil laten verdienen dan mensen met een baan. Op al deze punten is er een grote mate van overeenstemming tussen verschillende categorieën respondenten: mensen met hoge inkomens en hoge opleidingen hebben ongeveer dezelfde oordelen als mensen met lage inkomens en lage opleidingen.

Nog sterker dan eerdere studies wijst dit onderzoek op een wijdverbreid 'nivelleringsethos' (om met Szirmai te spreken): Nederlanders vinden de bestaande inkomensverschillen in het algemeen nog steeds veel te groot, ze accepteren weliswaar dat beroep en inkomen enige invloed op de hoogte van het inkomen hebben maar wensen dat die invloed beperkt is,

ze hechten veel betekenis aan een behoeftecriterium als de gezinsomvang en ze zijn in meerderheid geporteerd voor een hoog niveau van sociale uitkeringen dat de niet-werkenden een redelijk inkomen garandeert.

Het heeft me, moet ik bekennen, enige moeite gekost deze conclusies uit dit boek te halen. Hermkens heeft het zijn lezers wat dat betreft niet gemakkelijk gemaakt. Zijn onderzoekstechnische vaardigheden dwingen meer bewondering af dan zijn schrijfstijl en sociologische verbeeldingskracht. In de presentatie van de resultaten is hij nogal dicht bij het onderzoeksmateriaal gebleven, zodat we uitvoerig worden ingelicht over tau-correlaties en bèta-associaties, maar vrij weinig vernemen over wat deze uitkomsten inhoudelijk te betekenen hebben. Sommige opmerkingen lijken onderling tegenstrijdig. Zo wordt vermeld dat een hoge opleiding in de vignetbeschrijving bij inkomens boven de f 2000,- per maand eerder leidde tot het oordeel 'te weinig betaald' (p. 78), maar verderop staat dat dit verband 'met name bij lagere inkomensgroepen' optreedt (p. 93). De verrassende bewering 'overige kenmerken constant houdend blijkt dat hoe jonger men (de beschrevene, N.W.) is des te eerder het oordeel volgt van te weinig betaald' (p. 80) wordt twee bladzijden verder weer herroepen: 'hoe ouder de beschreven persoon, des te eerder het oordeel van te weinig betaald' (p. 82). Verwarrend is ook de uitspraak 'dat de inkomenssituatie van de respondent in aanvulling op de vignetkenmerken een direct effect heeft op het oordeel over de rechtvaardigheid van vignetinkomens in die zin dat het oordeel over de rechtvaardigheid van het eigen netto-gezinsinkomen parallel loopt met het oordeel over de rechtvaardigheid van inkomens van anderen' (p. 101). Over de vraag wat nu de invloed van het *feitelijke* inkomen van de respondent op zijn rechtvaardigheidsoordelen is, blijft Hermkens onduidelijk, maar uit uitspraken als de juist geciteerde lijkt te moeten worden afgeleid dat die invloed vrijwel nihil is.

Interessanter dan deze kritiek is de kwestie of dit vignetonderzoek nu een vooruitgang betekent ten opzichte van eerdere rechtvaardigheidsstudies. Het voordeel van vignetonderzoek is dat de gevalsbeschrijvingen de werkelijkheid goed kunnen benaderen en de respondenten de voorgelegde kenmerken zelf tegen elkaar kunnen afwegen. Door systematische variatie in deze kenmerken kan de onderzoeker proberen een verscheidenheid van criteria te achterhalen die mensen bij rechtvaardigheidsoordelen hanteren, waaronder ook criteria die alleen impliciet worden toegepast. Een probleem is echter dat, waar het aantal op de vignetten te vermelden combinatiemogelijkheden oneindig groot is, de onderzoeksresultaten tot op zekere (welke?) hoogte afhangen van de geselecteerde gevalsbeschrijvingen. Hermkens wijst zelf zijdelings op dit probleem (zie p. 95), maar gaat er verder niet op in.

Uit andere enquêteonderzoeken is naar voren gekomen dat het aantal voorstanders van *vergroting* van de inkomensongelijkheid sinds de jaren zeventig aanzienlijk is toegenomen (*Acta Politica*, XVIII, 1983, p. 200-228). Dat kan in verband worden gebracht met het ernstiger worden van de problemen van werkloosheid en economische stagnatie, waarbij mogelijk de aanhoudende pleidooien voor dénivellering gedurende de laatste jaren een niet te verwaarlozen invloed hebben uitgeoefend. Hoe verhouden deze bevindingen zich nu tot het voortdurende krachtige nivelleringsethos dat uit een studie als die van Hermkens spreekt? Misschien tonen respondenten zich eerder voorstander voor grotere gelijkheid wanneer de vragen daaromtrent niet als politieke *issues* gepresenteerd worden. Gelijkheid fungeert dan als ideaal waaraan men niet direct politieke consequenties wenst te verbinden.

Deze discrepantie tussen de resultaten van verschillende survey-onderzoeken wijst op de wenselijkheid van verder onderzoek, waarin de langs verschillende wegen verkregen bevindingen met elkaar worden vergeleken. Voorlopig blijft de vraag wat de in survey-onderzoek gevonden verbale rechtvaardigheidsoordelen van mensen nu zeggen over hun verdere gedrag. In hoeverre laten mensen die oordelen meespelen in hun politieke keuzes? Hoeveel

hebben ze over voor het goede doel van inkomensnivellering? Hoe worden gevoelens van onrechtvaardigheid geactiveerd en politiek tot gelding gebracht? Voor de beantwoording van die laatste vraag zijn studies naar stakingen en andere protestacties van belang. Het rechtvaardigheidsonderzoek kan, kortom, nog verschillende kanten op.

N. Wilterdink

W. Kruger-Nagelkerken, **Allochtone leerlingen in het voortgezet onderwijs. Een onderzoek naar de schoolloopbanen van schoolverlaters van 3 basisscholen met hoge concentratie allochtone leerlingen.**

W. de Jong en C. Masson, **Leerprestaties en onderwijsproblemen van allochtone leerlingen. Een onderzoek op lagere scholen in een oude stadswijk.** (Beide publikaties uit de reeks Mededelingen van het Juridisch Instituut van de Erasmus Universiteit resp. nr. 29 en 30, Rotterdam 1985.)

Recent zijn door het Juridisch Instituut van de Erasmus Universiteit twee rapporten uitgebracht over de onderwijssituatie van allochtone kinderen in het Nederlandse onderwijs.

Het rapport van Kruger-Nagelkerken gaat over het voortgezet onderwijs en dat van De Jong en Masson over het lager onderwijs. Beide zijn sterk kwantitatief van aard en moeten de lezer inzicht geven in de verschillen in onderwijsprestaties van migrantenkinderen en Nederlandse kinderen. Bovendien beogen de auteurs een aantal verklaringen te geven voor de eventuele verschillen. Zulk streven is te prijzen. Immers er zijn reeds behoorlijk veel studies verschenen over het onderwijs aan migrantenkinderen, maar deze zijn bijna alle theoretisch of beschouwend van aard. Er zijn weliswaar enige studies verschenen, maar deze hebben een aantal tekortkomingen. Bij voorbeeld die van Van Esch (1983). Deze is alleen gebaseerd op CITO-toetsuitslagen. Die van Koot, Tjon-A-Ten en Uniken Venema (1985), een andere studie, richt zich slechts op één etnische groep: de Surinaamse kinderen.

Wat bieden nu deze rapporten? In kwantitatief opzicht hebben ze beide zeer zeker waarde, maar ze schieten mijns inziens schromelijk te kort waar het de verklaringen voor de gebrekkige prestaties en inzicht in processen betreft. Laten we eerst die van Kruger-Nagelkerken bekijken. Zij is voor acht jaargangen van de kinderen van drie lagere scholen in een oude stadswijk in Rotterdam nagegaan waar ze terecht zijn gekomen in het voortgezet onderwijs en hoe hun schoolloopbaan zich voltrokken heeft. Ze heeft hiertoe aan de scholen waar de bewuste kinderen naar toe zijn gegaan vragenlijsten gestuurd, waarin informatie over de schoolcarrière werd gevraagd. In zekere zin is dit een aantrekkelijke methode. Er is geen sprake van een één-momentopname, maar een cohort kinderen wordt over langere periode gevolgd. Wat waren de belangrijkste resultaten? De meeste schoolloopbanen van leerlingen uit de onderzoeksgroep verlopen zeer moeizaam, eindigen weinig succesvol en blijven beperkt tot de lagere niveaus van voortgezet onderwijs. De helft van de leerlingen verlaat het voortgezet onderwijs vóórtijdig. Tussen de etnische groepen blijkt een hiërarchie te bestaan in de volgorde Nederlands, Surinaams, Zuid-Europees en Turks en Marokkaans.

Aan de methode van Kruger-Nagelkerken is echter ook een groot aantal bezwaren verbonden. Het minste bezwaar is nog dat ze zich heeft moeten beperken tot die leerlingen, van wie de eindresultaten bekend zijn. Ze koos uiteindelijk voor de leerlingen van de jaargangen 1973 tot en met 1977. Dit zijn zoals ze ook zelf toegeeft juist de jaren, waarin veel geëxperimenteerd werd met de opvang van allochtone kinderen. Het is te verwachten dat de generatie erna het beter doet, maar gegevens hierover kan deze studie niet leveren. Een

ander kritiekpunt dat ook te maken heeft met de beperkte generalisatiewaarde is dat het onderzoek slechts verricht is op drie scholen in één oude stadswijk in één grote stad. Uit eigen ervaring (Koot e.a., 1985) weet ik dat er aanzienlijke verschillen tussen de grote steden in leerprestaties van allochtone kinderen kunnen optreden. Voorts vind ik erg jammer dat Kruger-Nagelkerken uitsluitend gebruik heeft gemaakt van een vragenlijst voor de schoolleiding. Als ze met de kinderen had gesproken, in klassen had geobserveerd was ze veel meer te weten gekomen over kwesties als uitval, 'afstroom' (K.N. bedoelt hiermee het teruggaan van een kind van hogere naar lagere vormen van voortgezet onderwijs) en schoolverzuim. Over dit laatste is overigens recent een aardige studie verschenen van Luykx en Venema (1985). Hierbij werden juist wel talloze case-studies gepresenteerd. Kruger-Nagelkerken had echter als ze om tijd- of geldredenen geen andere methode had kunnen volgen, veel meer zicht gekregen op bepaalde processen, wanneer ze zich enigszins in de literatuur over de verschillende etnische groepen had verdiept en enige gesprekken had gevoerd met sleutelinformanten uit die groepen. Laat ik een voorbeeld geven. Over de Surinaamse kinderen schrijft ze dat die het aanvankelijk redelijk doen. Relatief velen onder hen kiezen niet het LBO maar de MAVO. Echter een aanzienlijk aantal kinderen 'stroomt af' naar het LBO. Als verklaring voor de oververtegenwoordiging op de AVO (in dit geval MAVO) geeft ze de betere taalkennis van Surinaamse kinderen. En mogelijk zijn de ouders ook wat ambitieuzer. Daar blijft het bij. Elkeen die zich een beetje verdiept heeft in de achtergronden van de Surinaamse samenleving, weet dat daar de MULO en later de MAVO altijd het meest nastrevenswaardige onderwijsniveau was voor een Surinamer, met name voor de Creolen. Dit bood hun de gelegenheid een overheidsbaantje te krijgen en bij voorbeeld onderwijzer te worden. In Nederland heeft zich dit patroon voortgezet. Surinaamse ouders zien niets in het LBO en velen vinden het VWO te hoog gegrepen.

Samengevat, de studie van Kruger levert een aantal aardige gegevens, maar is uitermate arm aan theorievorming en biedt te weinig inzicht in achtergronden en processen. Het bezwaar van een gebrekkige theorievorming en beperkte generalisatiewaarde betreft ook de studie van De Jong en Masson. Zij hebben de leerresultaten onderzocht van leerlingen van 3 lagere scholen, ook weer in een wijk in Rotterdam. De leerprestaties werden nagegaan door middel van schoolvorderingstesten: testen voor begrijpend lezen, technisch lezen, spelling en rekenen. Hun conclusie is duidelijk. Allochtone leerlingen vertonen gemiddeld lagere onderwijsprestaties. Uitgesplitst naar de verschillende leerstofonderdelen blijkt gemiddeld de leerachterstand ten aanzien van het begrijpend lezen het minst groot, groter is deze ten aanzien van het technisch lezen en het grootst ten aanzien van spelling en rekenen. Tussen de etnische groepen bestaan verschillen in leerachterstand, maar deze zijn niet gelijk verdeeld over de hiervoor genoemde vakken. Achteraf willen ze dan een verklaring geven voor deze resultaten, maar deze verklaringen zijn niet systematisch onderzocht en in één theoretisch kader geplaatst. Zo is er nauwelijks, eigenlijk geen informatie beschikbaar over de rol, die de leerkracht speelt. Ze schrijven hier een belangrijke invloed aan toe (p. 117), maar baseren zich hierbij meer op literatuur dan op eigen onderzoeksgegevens. Soms hebben ze wel gegevens ter ondersteuning van een verklaring, maar kan aan de validiteit ervan getwijfeld worden. Zo hebben ze alleen informatie gekregen over leerlingen en ouders via de leerkrachten. Ook hier weet ik weer uit eigen ervaring dat het perspectief van leerkrachten slechts één van de vele is. Ouders, taakleerkrachten en kinderen kijken vaak heel anders tegen de school aan dan de vaste leerkrachten. Bovendien blijkt vaak de mening van een leerkracht te verschillen, al naar gelang de onderzoekssituatie: in een formeel interview of een informeel gesprek met een onderzoeker of tijdens teamvergaderingen, waarin een onderzoeker als stagiair heimelijk observeert etc.

Voor de studie van De Jong en Masson geldt, evenals die van Kruger, dat ze te weinig de kinderen in beeld brengen. Het zijn te droge statistische studies geworden.

Willem Koot

Vermelde literatuur:

Koot, W., V. Tjon-A-Ten en P. Uniken Venema, *Surinaamse kinderen op school*. Coutinho, Muiderberg 1985.

Esch, W. van, *Toetsprestaties en doorstroomadviezen van allochtone leerlingen in de zesde klas van lagere scholen*. ITS Nijmegen 1983.

Luykx, M., en P. Uniken Venema, *Wegblijven van school*. Vakgroep Onderwijskunde, Utrecht 1985.

W.A. Arts, H.W.A. Hilhorst en F. Wester (red.), **Betekenis en interactie. Symbolisch interactionisme als onderzoeksperspectief**, Van Loghum Slaterus, Deventer 1985, 125 p.

De onderzoeksverslagen opgenomen in deze bundel geven een inzichtelijke beschrijving van de symbolisch-interactionistische onderzoekspraktijk in Nederland. In een eerste bijdrage van *F. Wester en H. Hilhorst* wordt het symbolisch interactionisme als onderzoeksperspectief kort en in algemene termen omschreven. Hierna illustreren een zestal case-studies hoe dit onderzoek in feite in zijn werk gaat en hoe een aantal aspecten uit de symbolisch-interactionistische theorievorming vertaald kunnen worden in concreet empirisch onderzoek.

Het symbolisch interactionisme ontwikkelt een bijzondere belangstelling voor de interpretatiekaders van de actoren. Dit vinden we terug in de bijdrage van *E. Hijmans* waarin leerkrachtperspectieven geanalyseerd worden. Deze perspectieven omschrijven de wijze waarop leerkrachten dagelijks terugkerende problemen in hun beroepsuitoefening begrijpen en interpreteren.

Interpretatieprocessen zijn in de journalistieke arbeid manifest aanwezig. *R. van der Veenc.s.* toont aan hoe media-onderzoek kan gebaat zijn met een begrip als 'definitie van de situatie'. Dit idee problematiseert de relatie tussen journalistiek en sociale werkelijkheid en beschouwt een journalistiek produkt als een geconstrueerde werkelijkheid.

Interpretaties worden opgebouwd in het procesmatig verloop van onze alledaagse sociale interacties. In het artikel van *M. Scavenius* zien we hoe patiënten in hun relatie met een arts een onderhandelingsstrategie ontwikkelen waarmee ze de beslissing van de arts trachten te beïnvloeden naar eigen inzicht en wensen.

Het symbolisch interactionistisch onderzoek is uitermate geschikt om directe interacties te bestuderen. *C. Straver* realiseert dit in zijn beschrijving van het toenaderingsgedrag tussen jongens en meisjes. Hierin wordt de samenhang verduidelijkt tussen de oriëntatie op de ander, het samen-handelen en het zelfbesef.

De methodologie van het symbolisch interactionisme tracht de complexiteit van de sociale werkelijkheid zoveel mogelijk tot zijn recht te laten komen. Een reductie van die werkelijkheid kan voorkomen worden door verschillende dataverzamelingstechnieken en databronnen te hanteren. Deze triangulatiestrategie is aanwezig in het onderzoek van *J. Teunissen* naar etniseringsprocessen van Marokkaanse en Turkse kinderen.

Sociaal-wetenschappelijke begrippen worden in het symbolisch interactionisme opgebouwd in een nauwe relatie met de empirische werkelijkheid. *J. de Jong-Gierveld* illustreert

deze vorming van 'sensitizing concepts' in de ontwikkeling van een operationele definitie van eenzaamheid.

Deze bundel slaagt in zijn opzet om de wereld van het symbolisch-interactionistisch onderzoek doorzichtiger te maken. We krijgen een levendig beeld aangeboden van de vraagstellingen, de gehanteerde methodes en de strategieën voor begrips- en theorievorming. Hierdoor hoeft de discussie tussen kwantitatieve en kwalitatieve onderzoekstechnieken niet langer op een hoog abstract niveau te verlopen wegens een vermeend gebrek aan interpretatief sociaal-wetenschappelijk materiaal.

M. Ruebens

C.S.L. Janse: **Bewaar het pand: de spanning tussen assimilatie en persistentie bij de emancipatie van de bevindelijk gereformeerden**. Honten, Den Hertog 1985, 348 p.

Janses studie, waarop hij in 1985 aan de Vrije Universiteit promoveerde, is een belangrijke bijdrage tot de kennis van wat waarschijnlijk de minst gekende en begrepen religieuze stroming in Nederland is. Het is een stroming waarvan de grenzen moeilijk precies zijn aan te geven omdat ze niet samenvallen met die van bepaalde kerkelijke organisaties. Er zijn weliswaar kerkgenootschappen die uitsluitend uit bevindelijk gereformeerden bestaan, maar een belangrijk deel van deze stroming vindt men in kerkgenootschappen die meer heterogeen zijn samengesteld, zoals bij voorbeeld de hervormde kerk of de christelijke gereformeerde kerken. De eenvoudigste aanduiding van de begrenzing van deze groep is eigenlijk nog die in termen van aanhang van de SGP. Dat betekent dat het gaat om een kleine twee procent van de Nederlandse bevolking.

Zoals de titel reeds aangeeft kiest Janse zijn uitgangspunt in macrosociologische theorieën over emancipatie en de relaties tussen minoriteit en dominant, zoals die bij voorbeeld ook worden gebruikt in Hendriks' *De emancipatie van de gereformeerden* (1971). Vanuit dat theoretisch kader formuleert hij een dertiental onderzoeksvragen. Typische voorbeelden daarvan zijn: 'in hoeverre vormden de bevindelijk gereformeerden in het verleden een minoriteit', 'was er in hun kring sprake van een doelbewust emancipatiestreven', 'is er bij hen sprake (geweest) van emancipatie' en 'in hoeverre draagt de (eventuele) emancipatie bij tot hun assimilatie dan wel persistentie' (p. 11). Al deze vragen worden vervolgens systematisch behandeld. De informatie die in de loop van de beantwoording over de betrokken groep wordt verstrekt, is bijzonder belangwekkend. Op basis van Janses boek kan men zich (eindelijk) een genuanceerd beeld vormen van de variëteit binnen deze religieuze stroming en van de ontwikkelingen die zich daarbinnen voordoen. Dat neemt echter niet weg dat de antwoorden op de vragen die de auteur zichzelf stelt, nu niet bepaald opzienbarend zijn. Zo komt Janse tot de conclusie dat de bevindelijk gereformeerden in de eerste helft van de twintigste eeuw in termen van welstand, prestige en macht onderbedeeld waren en derhalve inderdaad een minoriteit vormden. Van een doelbewust emancipatiestreven is er zijns inziens nauwelijks sprake geweest. Niettemin hebben de leden van deze groepering in toenemende mate de mogelijkheden om tot een gunstiger positie in de maatschappij te komen, aangegrepen. Er is dus op een aantal terreinen wel degelijk sprake van emancipatie. Janse vindt het echter niet eenvoudig de betekenis van die emancipatieresultaten voor de assimilatie c.q. persistentie vast te stellen. Enerzijds is de externe integratie (en dus de assimilatie) wat toegenomen, maar anderzijds heeft men de beschikking gekregen over hulpbronnen ten behoeve van activiteiten die juist de persistentie bevorderen.

Naar mijn mening zouden er heel wat interessanter vragen zijn te stellen dan vanuit het gekozen theoretisch kader mogelijk was. Zo mag het waar zijn dat de bevindelijk gerefor-

meerden op nationaal niveau qua macht 'enigszins onderbedeeld zijn' (p. 141) – hoewel er de laatste tijd wel eens sprake is geweest van een 'Staphorster variant' die aan die situatie radicaal een einde zou kunnen maken – maar op lokaal niveau liggen de zaken nogal eens radicaal anders. Het zou bij voorbeeld heel interessant zijn te weten op welke wijze de bevindelijk gereformeerden opereren in lokale situaties waarin ze geen minoriteit vormen. En achter de vragen naar assimilatie en persistentie gaat een vraag schuil die in het profschrift niet aan de orde komt, maar niettemin zeker de moeite waard is. De vraag namelijk hoe het komt dat nu juist deze groepering in het rijke spectrum van varianten van christendom, er zo goed in slaagt om zich tegen assimilatie te verzetten. Dat verzet komt immers voort uit loyaliteit met een boodschap die tot de meest pessimistische behoort die christenen ooit hebben geformuleerd. Vanuit de overtuiging dat een mens alleen van Godswege kan worden bekeerd en op basis van de veronderstelling dat weliswaar velen geroepen zijn maar slechts weinigen uitverkoren, zijn bevindelijk gereformeerde gemeenten veelal verdeeld in een kleine groep van met mystieke ervaringen begiftigde 'bekeerden' en een grote meerderheid van mensen die zichzelf als 'onbekeerd' zien en vaak weinig hoop koesteren ooit nog eens bekeerd te zullen worden. De buitenstaander kan niet anders dan zich de vraag stellen wat nu toch de aantrekkingskracht uitmaakt van een boodschap die voor de grote meerderheid der leden zo weinig levensperspectief biedt. Degenen die zich niet tot de bekeerden durven te rekenen hebben tenslotte géén deel aan de (vaak indrukwekkende) mystieke belevingen van de uitverkorenen. Zij staan erbuiten en men vraagt zich af waarom ze hun heil niet zoeken bij verwante kerkelijke gemeenschappen, die ook onwrikbaar trouw zijn aan het gezag van de letterlijke tekst van de bijbel en aan de oude belijdenisgeschriften, maar deze trouw combineren met een meer hoop en perspectief biedende boodschap. Janse gaat op deze vraag eigenlijk niet echt in. Op pag. 145 stelt hij dat de binding die mensen hebben met de groepering waartoe ze behoren des te sterker zal zijn naarmate die groepering in *meer* fundamentele behoeften voorziet en naarmate zij daar *sterker* in voorziet. Maar als hij dit thema van behoeftebevrediging (kort) uitwerkt voor de bevindelijk gereformeerden, dan blijkt het niet zo gemakkelijk te zijn de aantrekkelijke kanten aan te geven van het behoren tot deze groepering. Janse spreekt in dit verband over apathie, grote onzekerheid en benauwdheid – nu niet bepaald vormen van groepsbinding, zo zou men denken.

Een nader onderzoek naar de aard van de culturele en sociale bindingen en de daarbij behorende interne machtsverhoudingen, die bij elkaar de basis vormen voor de opmerkelijke persistentie van deze religieuze groepering, zou zonder twijfel de moeite waard zijn geweest.

Het feit dat Janse's boek op dit soort vragen niet of nauwelijks antwoord geeft, doet echter niets af van de grote waarde ervan. Men kan het een auteur tenslotte moeilijk kwalijk nemen dat hij zijn eigen boek schrijft gebaseerd op vragen die hijzelf belangwekkend vindt. In de vorm waarin het nu voor ons ligt, bevat de studie een schat aan gegevens met behulp waarvan een witte vlek op de sociografische kaart van Nederland goeddeels wordt ingevuld. We kunnen daar slechts erkentelijk voor zijn. Opmerkelijk daarbij is overigens de distantie waarmee het is geschreven. Het feit dat Janse zelf tot de door hem bestudeerde groep behoort (en daarbinnen als hoofdredacteur van het Reformatorisch Dagblad een positie van gewicht bekleedt), blijkt voortdurend een voordeel en eigenlijk nergens een nadeel te zijn. Kortom: Janse heeft naar mijn mening een theoretisch conventioneel, maar degelijk en informatief boek geschreven dat een ieder die is geïnteresseerd in deze bevolkingsgroep van harte kan worden aanbevolen.

J. Tennekes

Fer. Kleefmann, **Handelen, handelingscontext en planning. Een theoretisch-sociologische verkenning**. Landbouwhogeschool Wageningen, Mededelingen van de vakgroepen sociologie, nr. 15, 1985, 371 p.

De auteur omschrijft dit werk als een theoretische verkenning, waarin gezocht wordt naar een geschikt analysemodel voor de studie van het handelingsproces en het maatschappelijk kader waarbinnen dit handelen is gesitueerd. Dit theoretisch analyse-instrument wil hij nader uitwerken in relatie tot 'planning' als maatschappelijk-institutioneel verschijnsel. De uiteindelijke bedoeling van deze denkconstructie is het verschijnsel planning, gedefinieerd als voorbereiding van (beleids)uitvoerend handelen, beter te kunnen problematiseren. Dit zou dan een meer gefundeerde theoretische onderbouw verschaffen aan de opvattingen omtrent dit planningsproces.

Voor dit theoretisch model vindt Kleefmann houvast bij Alfred Schütz en Jürgen Habermas. Hij bekijkt uitvoerig de gelijkenissen en verschilpunten tussen beide handelingstheorieën. Uiteindelijk opteert hij voor het systeemmodel van Habermas, dat hij uitbreidt tot een 'ruimte-samenlevingssysteem', waarbij de ideeën van Schütz verhelderend werken.

Laten we het gebrek aan een gefundeerde keuzeverantwoording van de twee auteurs terzijde, dan valt nog op hoe dit moeizaam geconstrueerd systeemmodel eigenlijk in de mist verdwijnt wanneer de auteur overgaat naar zijn studie van (ruimtelijke) planning als institutioneel verschijnsel. De toepassing van het theoretisch kader op het planningsverschijnsel leidt tot een aantal conclusies die, ons inziens, weinig nieuwe inzichten verschaffen. We sommen enkele besluiten op.

Het planningsmoment is, volgens de auteur, niet alleen een belangrijk element in het interactieproces, maar bekleedt ook een centrale plaats in de politiek als sturend subsysteem van onze maatschappelijke organisatie. De grenzen van dit maatschappelijk-institutioneel kader belemmeren daardoor het functioneren van de planningsactiviteiten. Tevens moet rekening worden gehouden met de wetenschapsopvatting onderliggend aan dit moment van beleidsvoorbereiding. Dit is merkbaar in de huidige planningspraktijk waar planning vooral gehanteerd wordt als een strategie tot een technisch-rationele doel-middelbeheersing. Analyseren we echter de storingsverschijnselen en de sturingsproblemen in onze maatschappelijke organisatie, dan zien we hoe belangrijk het is dat de taak van planning zich zou wijzigen tot een proces van doel- of richtingzoeken. Hierdoor wordt het mogelijk om koerswijzigingen aan te brengen in onze samenlevingsvorm.

Deze conclusies verlenen ons, op geen enkel moment, een bevredigende verklaring waarom hiervoor een zo uitgebreide analyse van de theorieën van Schütz en Habermas noodzakelijk was. Wie geïnteresseerd is in een samenvatting en vergelijking van deze twee handelingstheorieën vindt in dit werk zijn gading. De relevantie, daarentegen, voor mensen actief in de planningspraktijk en het planningsdenken is eerder betwifelbaar.

M. Ruebens